

Németh György (1956) egyetemi tanár, az ELTE Ókortörténeti Tanszékén és a Debreceni Egyetemen tanít. Huszonnégy önálló kötete, mintegy ötven tanulmánya és számos cikke jelent meg magyarul, németül, angolul, franciául és románul.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Lányka a kardok közt (2005/3).

K3 Aquincumban Egy mágikus amulett feliratának értelmezése

Németh György

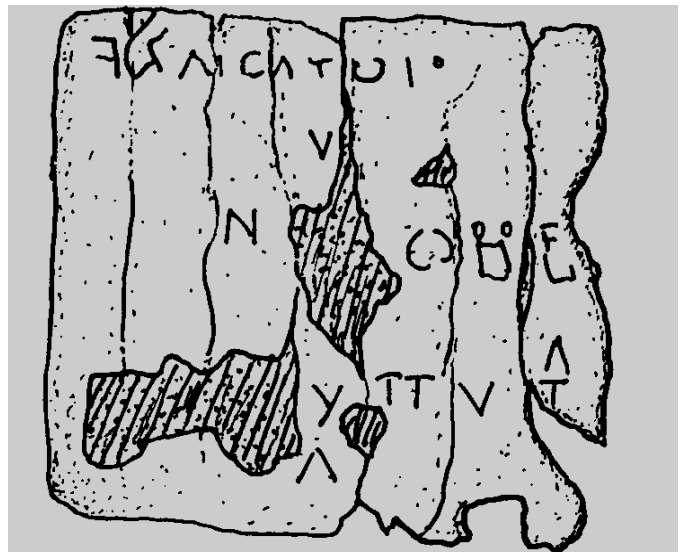
Az Aquincumi Múzeumban őriznek egy 8,5 × 7,8 cm méretű ezüstlemezt, amely 1927-28-ban került elő, a Bécsi út 166. sírból, de csak 1945 után találták meg egy 3 cm átmérőjű bronz bullában (Lelt. szám 30236/3). Az ezüstlemezt kilencszer hajtották össze, amint ez a mágikus ezüstlemezeknél szokásos,¹ és – szokatlan módon – beléhajtogattak egy verdefényes ezüstpénzt, Traianus veretét 116-ból (Szilágyi szerint Cohen 187 típus).

Az érme így nem a szokásos *terminus post quem* adja meg, hiszen verdefényes pénzek egy napig sem lehettek forgalomban. Az aquincumi ezüstlemez tehát nem sokkal az érme verése után készült, akkor helyezték el a bullában, amit tulajdonosa évekig hordhatott a nyakában, mielőtt vele együtt eltemették. Így ez a lelet, tudomásom szerint, az egyetlen jól datálható mágikus ezüst amulett. A lemez feliratát mai napig nem publikálták. Szilágyi János csak a fényképét közölte 1950-ben, de a nyomtatásban a negatívot véletlenül megfordították, így a felirat tükörfordításban látszik.² Ez téveszthette meg Roy Kotanskyt, aki a mágikus fémlemezekről szóló alapvető monográfiájában a (fordított) fénykép alapján próbálta meg a feliratot kibetűzni, természetesen tévesen.³ Az írás eredeti irányát egyértelműen mutatja, hogy a lemez melyik oldalára karcolták a szöveget: amelyik irányból karcoltak, a jelek homorúak, a másik oldalról viszont domborúak.

- A lemez felirata:
1. U...C mágikus karakterek, D F D A '⌘' O F (vagy ANOX)
 2. mágikus karakterek (pl. egy holdsarló), vagy ANOX
 3. mágikus karakter, k3 (hieratikus KA = 'lélek' jel), OO I = (?) H
 4. *vacat* ∩∩∩
 5. ΔO[C] MI (=MOI)
 6. אורר קורר (tükörirással, helyesen קורר)
 7. ... (olvashatatlan) Δ
 8. ...Λ

Az ezüstlemez (Aquincumi Múzeum, Komjáthy Péter felvétele)

Kotansky téves rajza a lemezről, Kotansky, 1994, Nr. 20 nyomán)

1. Az U és C alakú karakterek után felismerhető egy fordított F, egy D, egy latin D-re emlékeztető jel, majd egy hiányos A (jobb szára nem látszik), a (vagy N), O és egy bizonytalan F, talán X. Ha az olvasat N, az **ΔNOK** (*anoch*, pontosabban *anok*) koptul azt jelenti, ‘én (vagyok)’, tehát a varázsló azt állítja magáról: én vagyok az (a démon), akinek a nevét a karakterek megjelenítik. Ez előfordul a varázspapiruszokon (PGM 7, 405; 661; 13, 83; 12, 217; *Supplementum Magicum* 42, 30) és gemmákon is.⁴ A 6. sor olvasata alapján azonban nem N-nel, hanem inkább egy aleph-fel számolhatunk.
2. Hiányos A (jobb alsó szára hiányzik), hiányos N (bal szára hiányzik, vagy a jel egy holdsarló jobb oldalának töredéke), OV. A V lehet egy X töredéke. A holdsarló rendkívül gyakori mágikus jel.
3. A legérdekesebb a 3. sor hieratikus *k3* (Ka) jele, amely két felemelt kart ábrázol vízszintes vonallal összekötve. A *k3* alatt kicsi háromszög látható, amely majdnem hozzáér a vízszintes vonalhoz. A hieratikus szövegekben gyakran fordul elő a fej jelzéseként egy, a vízszintes vonalat metsző kis függőleges, vagy a karok közötti vonás.⁵ A kis háromszög, ha egyáltalán a jelhez tartozik, talán erre vezethető vissza. A *k3* jelentése ‘lélek’,⁶ és ha nem is gyakran, de előfordul a mágikus gemmákon⁷ és aranylemezen,⁸ sőt Jeu 2. könyve (114) gnósztikus magyarázatot is ad róla: ez a pecsét jele, amit Jézus nyom az általa megkeresztelt ifjak homlokára.

4. Függetlenül attól, hogy a Kr. u. 3. század legelején keletkezett Jeu könyve hogyan is értelmezi a *k3*-t, nyilvánvaló, hogy a jel a 2/3. század mágikus-gnósztikus közegeben tökéletesen ismert volt.⁹

„Gnósztikus“ gemma
a Kr. u. 6. századból.

(Mastrocinque 2003, Nr. 424 nyomán)

Ha a varázsló nem is volt járatos a *k3* egyiptomi értelmezéseinek labirintusában, azt azért tudhatta, hogy a jel valamiképpen összefügg a kilences számmal, ami egybevág a mágikus ezüstlemezek gyakorlattával: a lemezeket, mint fentebb említettem, pontosan kilencszer kellett összehajtani.¹⁰ A *k3* az ún. gnósztikus gemmákon még a Kr. u. 6. században is kimutatható.¹¹

5. A *k3* megjelenése az aquincumi ezüstlemezen így nem tekinthető elszigetelt esetnek a római kori mágikus feliratokon.
6. *vacat* ∩∩∩. A hullámvonalak a sor közepétől jobb felé indulnak.
7. Δ, bizonytalan O, M, Δ vagy O, fordított F(?). ΔO[C] MI (=MOI) A sorból csak a és az M olvasható, az I alakja

bizonytalan, felül balra kampószerűen behajlik. Ha az olvasat helyes, a sor jelentése ‘adj nekem’, ami a mágikus feliratokon a kérés leggyakoribb megfogalmazása. A feliratnak egy az egyetlen – bár bizonytalan – görög eleme. A Δ ugyanakkor a héber jod helyett is állhat.¹²

8. Két héber szó, az első olvasata biztos: *ur*, vagyis ‘fény’. A második bizonytalanabb, talán tükörírással *ruah*, vagyis ‘szellem’. Ha az olvasat helyes, a szó beleillik a *k3* jelentései közül leggyakoribb ‘lélek’ értelmezésbe. A héber és arámi mágikus arany- és ezüstlemezekben használatos mágikus karakterek és egyáltalán a varázsszövegek szerkezete nagy mértékben megegyezik a görög varázslemekével. Ez nem csoda, hiszen mindegyikük a mezopotámiai és egyiptomi vallás görög és zsidó közegebe való integrálásával jött létre.¹³ Az aquincumi felirat érdekessége az, hogy az arámi példák közül a legkorábbiak is csak a 4. századból származnak, vagyis ez a példány az egyik legkorábbi ismert – még ha rendkívül töredékesen fennmaradt – héber mágikus ezüstlemez. A *ruah* szó számos mágikus feliraton előfordul, az *ur* azonban nem. A ‘fény’ szó azonban önmagában nem számít különlegességnek a varázslatokban.¹⁴ A héber szavak alapján feltehető, hogy a lemez írója hellénizált zsidó lehetett.¹⁵
9. ... (olvashatatlan) Δ. A sorból az egyetlen deltán kívül más nem vehető ki. A delta önmagában nem bizonyítja, hogy itt valaha is görög szöveg állt, ugyanis a Δ előfordul mágikus karakterként arámi varázsfeliratokon.¹⁶

10. Az utolsó sor olvashatatlan.

Az ezüstlemez nem ad összefüggő szöveget, és látszólag nem sok köze van a gyógyításhoz, de a számos ismert görög és arámi példány párhuzamai alapján biztosak lehetünk benne, hogy itt nem egyszerűen egy halott mellé adott mellékletről, hanem egy olyan amuletről van szó, ami az élő védte a rontástól és a betegségektől.¹⁷ A már korábban kiadott pannóniai ezüstlemezek között volt olyan, amely *elephantiasis* ellen védett,¹⁸ egy másik pedig fejfájás ellen.¹⁹ Egy szíriai arámi nyelvű ezüstlemez egy bizonyos Arsinoe gyógyulását akarta elősegíteni,²⁰ de ismerünk szembetegség, láz és epilepszia elleni ezüstlemezeket is,²¹ sőt, az anyaméh kóros elvándorása ellen is készült ilyen mágikus védelem.²² Az aquincumi ezüstlemez is hasonló célra szolgált.

Míg Arsinoét a varázsszöveg név szerint védelmezi (vagyis a phylaktérian személyesen Arsinoe számára készült), az anyaméh elvándorlását megakadályozó darab csak *Ipsa*, *Ipsa* lányát említi. *Ipsa* latinul annyit jelent, hogy ‘ő (maga)’ nőnemben, vagyis a lemez szövege egy „receptkönyvből” származott. Az amulett elkészítőjének az *Ipsa* (vagy görög szövegeknél *deina*) szót a megvédelmezendő és annak anyja nevével kellett volna behelyettesítenie, ezzel „testre szabva” a varázslatot. Ez a lépés azonban elmaradt. Ez két okkal is magyarázható:

(1) Az egyik, hogy az amulettet előre elkészítették, összehajtogatták és elhelyezték a bullában, így adták el. A varázslónak ebben az esetben már nem volt lehetősége megváltoztatnia az előregyártott szöveget, amit a megrendelő feltehetőleg akkor sem értett volna meg, ha a bullát kibontja. De miért tette volna? A bulla az összehajtogatott lemezzel (és az aquincumi

darab esetében a beléhajtogatott denariusszal) együtt szolgált phylaktérionként.

(2) A másik, hogy a varázsló már maga sem volt igazán járatos a görög mágiában (és talán a nyelvben sem), és csak arra volt képes, hogy receptkönyvből kiírja az adott betegségre alkalmazandó szöveget, arra már nem, hogy azt a szükséges módon átalakítsa. Ilyen „kézikönyv” pl. a PGM 4. varázspapirusza, amely röviden leírja, hogyan készítsünk mágikus ezüstlemezt (2705–2708. sor). E Kr. u. 4. századi receptben azonban csak karaktereket találunk, közöttük az aquincumi lemez 2. sorában is előfordul holdsarlót és F alakú jelet.

Egy olyan isten háta mögötti provincia, mint Pannonia, feltehetőleg nem volt képes huzamos ideig eltartani egy vagy több professzionális varázslót. A gyógyító mágikus gemmákat és ezüstlemezeket ezért feltehetőleg utazó kereskedők és mágusok árulták. Sarlatánságaikról kíméletlen bírálatot ír Lukianos az *Alexandros*, az *álpróféta* című írásában.²³ M. W. Dickie részletesen beszámol a provinciákban utazó görög és keleti jósokról és mágusokról, igaz, Pannoniáról egyetlen adatot sem

ismer. Annál több fajtáját sorolja fel Artemidóros *Álmoskönyve* alapján a különféle specializálódott jósoknak.²⁴ Varázslónak lenni jövedelmező üzlet lehetett, ha a mágusok ilyen szinten specializálódhattak. A már felsorolt gyógyító mágikus ezüstlemezeken kívül hasonló módon, vagyis vándorló varázslók készárujaként kerülhettek Pannoniába azok a mágikus gemmák is, amelyeknek a rontástól való védelmen kívül gyógyító funkciójuk is lehetett.²⁵ Kifejezetten gyógyító gemma a Pusztaszabolcson talált, Osiris-múmiát ábrázoló 3–4. századi darab, amely felirata, OPWPIOYΘ, az anyaméh nyitására/zárására felelős démont idézi meg: a kő megfelelő használatával el lehetett kerülni vagy éppen elő lehetett segíteni a teherbe esést, de az anyaméh rosszindulatú elvándorlását is megakadályozhatták vele.²⁶

Az aquincumi ezüstlemez héber felirata a fentiek alapján nem feltétlenül jelenti azt, hogy a *phylaktérion* betekintést nyújt a pannoniai zsidóság Kr. u. 2. századi életébe, ugyanis csak az biztos, hogy a varázsló zsidó volt, az nem, hogy az is, akinek a bullát eladta.²⁷

JEGYZETEK

- Kotansky, R. 1991, 115.
- Kotansky, R. 1994, Nr. 20, 1: ΛΙCΑΤΟΙ = λσσϰϰε.(?), valójában mágikus karakterek és egy ✠.
- Mastrocinque, A. 2003, 101.
- Möller, G. 1909, II, 108., 1912, III, 108.
- A *k3* értelmezéséről folyó mintegy 150 éves vitába nem szeretnék belemenni. Jó összefoglalást ad róla Bolshakov, A. O. 1997, 123–133. Csak néhány értelmezést szeretnék felsorolni: személyiség (*individuality, personality*), másolat, az ember pontos másolata (*double, exact copy of the man*), védőszellem (*Genius*), életerő, az elhunyt isteni megfelelője (*the divine counterpart of the deceased*), természet (*nature*), személyiség (*character*), lélek (*spirit, soul*), vérmérséklet (*temperament*) ... *providence*, Egberts, A. 2002, 76.: átkarolás, átölelés.
- Mastrocinque, A. 2003, Nr. 424; 426 és talán 408. Egyik lehetséges értelmezéséről Mastrocinque, A. 2003, 98.: „il ‘doppio’ che sopravvive all’uomo nella tomba.”
- Kotansky 1994, Nr. 10, 2.
- Jeu 1–2. könyve a Codex Brucianus néven ismert papiruszkódexben maradt fenn. C. Schmidt 1905, XXIV. a Kr. u. 3. sz. első felére datálja. W. Till 1959, XXIX. Szerint a kopt szöveg egy görög eredeti fordítása volt. Till (XXXII.) kimutatja, hogy a *Pistis Sophia* 4. könyve már használta Jeu második könyvét, így annak keletkezése a 3. sz. kezdetére tehető.
- Egberts, A. 2002, 76.: „In den Texten der Halskragenopferszenen gibt es einige Indizien, daß außer dem Rudkragen des heiligen Falken auch die Leiterkette bei Prozessionsfesten in Edfu verwendet wurde. Der deutliche Hinweis hierauf ist eine häufige Formel der Szenentexte, die auf eine Stelle in Spruch 600 der Pyramidentexte zurückgreift: »Du (d. h. Atum) hast deine Arme um sie (d. h. Schu und Tefnut) gelegt in ‘k3 (d. h. ‘Umarmung’ o.ä.)«. In den Varianten der Ritualszenen wird der Ausdruck ‘-k3 immer in solcher Weise geschrieben, daß auch die Lesung *mk* mit der Bedeutung »Fest« möglich ist. Dies ist eines schönes Beispiel der absichtlichen Ambiguität, welche der ptolemäischen Orthographie gelegentlich zu eigen ist. Diese Zweideutigkeit läßt sich nur mit der Annahme erklären, daß die Leiterketten während Prozessionsfesten zum Schmuck der Götterbilder verwendet wurden.”
- Mastrocinque, A. 2003, Nr. 424 pl. Zazoff, P. 1970, 249. szerint a Kr. u. 5–6. században készült.
- Michel, S. 2004, 479. 2. ábra.
- Naveh, J. – Shaked, S. 1985, 13.: „Aramaic magic literature continues Assyrian, Babylonian and Egyptian magic, and is closely related to the rich literature of magic incantations in Greek, known to us chiefly from Egyptian papyri.”
- Naveh, J. – Shaked, S. 1985; Kotansky, R. 1991; Schäfer, P. – Shaked, S. 1999. A görög *phós* (fény) előfordulásaihoz vö. PGM 3, 199.; *Supplementum Magicum* 2, 314.
- Meg kell jegyezni, hogy G. W. Nebe egy hozzám írott levelében kétségének adott hangot, hogy valóban értelmes héber vagy arámi szavakkal állunk-e szemben: „Die Rollung und die Schriftreste scheinen von links nach rechts zu lesen zu sein, dh, um einen hebr./aram. Text kann es sich nicht handeln. Höchstens über Buchstaben-Einwürfe aus dem jüdischen Raum.”
- Naveh, J. – Shaked, S. 1985, 101., Amulet 14.
- Jordan, D. 1985, 165.: „The examples suggest that the Vigna Codini phylactery was meant to protect its owner when he or she was alive, and that after hypogegrammenos its text named some of the numerous ills that beset the living rather than the dead.”
- Kotansky, R. 1994, 88.: „Sesegenbarphaanges; O great (and) perfect and invincible name, Romulus, the mother Bona, Borko, manos Zaboeb, Romulus, Chasteios, Romulus thentos Kebraoth Eophao Sesengbarbrngs Bndach Romulus, the mother Bona, Romulus, invincible (?), Orphapthi our Bounb.lalnta Photh Ra Phphakonaoch Ra ouat.mai ai ... est, hand, east, Thou ... Romulus ... from all ... phylactery ... Romulus (?), it is necessary to carry the Romulus (?) ... amulet (?) ... name (?) Romulus to carry (for?) elephantiasis...”. Az olvasat forrása Jordan, D. 1985, 165.: „A silver tablet from Tricenna (present-day Ságvár in Hungary), found in a woman’s grave, is edited only in part, but from the published photograph one can discern that its text contains, in addition to magical signs and symbols, at least the recognizable phrase »Sesegenbarpharanges, the great and pitying (?) and unconquerable name,« evidently part of an address; elsewhere the photograph suggest a transcription ... »avert swelling.«” Kovács, P. 2001, Nr. 111 nem említi ezt az olvasatot.

- 19 Kovács, P. 2001, Nr. 12; Kotansky, R. 1994, Nr. 13: Antaura, the Migraine Demoness: „For the Half-Head (Migraine): Antaura came out of the sea. She shouted like a hind. She cried out like a cow. Artemis of Ephesos met her (saying)? Antaura, where are you going? (Antaura:) Into the half-part of the head. (Artemis:) No, do not (go) into the (half-part of the head ...)”
- 20 Kotansky, R. 1991, 275.: „I pray of you, heal Arsinoe from every evil spirit.”
- 21 Kotansky, R. 1994, Nr. 56; 57; 59.
- 22 Kotansky, R. 1994, Nr. 51: „I adjure you, O womb of *Ipsa* whom *Ipsa* bore – in order that you never abandon your spot – in the name of the uncoquerable, living Lord God (to) remain at your spot, (that of) *Ipsa* whom *Ipsa* bore.” Az *Ipsa* (görög szövegben is latinul!) egy nő névvel behelyettesíthet?.
- 23 Részletesebben vö. Bernard, A. 1991, 335–362.
- 24 Dickie, M. W. 2001, 239.: A vándor mágusok jósoltak is, Artemidóros II. 69. a következő jósfajtákat különbözteti meg: a *Pythagoristai* az arcvonásokból, az *astragalomanteis* birka-bokacsontokból, a *tyromanteis* a sajtból, a *koskinomanteis* szitából, a *mor-*
- phoskopoi* alakokból, a *cheiroskopoi* tenyérből, a *lekanomanteis* edényből, a *nekromanteis* pedig a halottak segítségével jósoltak.
- 25 Görög feliratos pannoniai varázsgemmák: Kovács, P. 2001, Nr. 43; 44; 46; 47; 53; 71; 79; 81; 82; 106; 118; 146; 147; 148; 161. Ebbe a körbe tartozik egy ólomfüggő (Nr. 62) és ugyancsak varázstartalmúak az ólomlemezek, mint pl. a savariai átoktábla (Nr. 50).
- 26 A hasonló funkciójú vilabertrani darabról vö. Németh Gy. 2000, 139–142. Általában az Ororiouth-gemmáról vö. Mastrocinque, A. 2002, 401–408.; Michel, S. 2004, 178–202.
- 27 A császárkori zsidó mágia hatásáról árulkodik a PGM 13. papiruszkódexe a Kr. u. 4. századból, amely 1077 sorban Mózes 8. könyvével (!) ismertet meg, sőt az 1079-ben említi Mózes 10. könyvét is.

Szeretnék köszönetet mondani Joachim Friedrich Quack professzornak, Török László professzornak és Dr. Heike Heye asszonynak a felirat egyiptomi vonatkozású részeiben, valamint Dr. Wilhelm Nebe úrnak (Heidelberg) a héber olvasatban nyújtott segítségért. A tanulmány az OTKA T 048354 program támogatásával készült.

IRODALOM

- Bernard, A., *Sorciers grecs*, Paris, 1991.
- Bolshakov, A. O., *Man and his Double in Egyptian Ideology of the Old Kingdom*, Wiesbaden, 1997.
- Brashear, W. – Kotansky, R., „A New Magical Formulary”: Mirecki, P. – Meyer, M. (szerk.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden, 2002, 3–24.
- Delatte, A. – Derchain, Ph., *Les intailles magiques Gréco-Égyptiennes*, Paris, 1964.
- Dickie, M. W., *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, London – New York, 2001.
- Egberts, A., „Substanz und Symbolik. Überlegungen zur Darstellung und Verwendung des Halskragens im Tempel von Edfu”: Beinlich, H. et al. (szerk.), 5. *Ägyptologische Tempeltagung*, Wiesbaden, 2002, 71–81.
- Faraone, Ch. A., *Ancient Greek Love Magic*, Cambridge/Mass. – London, 1999.
- Graefe, E., „Über die Verarbeitung von Pyramidentexten in den späten Tempeln (Nochmals zu Spruch 600 [§1652a - §1656d: Umhängen des Halskragens]”: Verhoeven, U. – Graefe, E. (szerk.), *Religion und Philosophie im alten Ägypten*, Leuven, 1991, 129–148.
- Grimm, G., *Die Zeugnisse Ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland*, Leiden, 1969.
- Hölbl, G., *Ägyptisches Kulturgut im phönikischen und punischen Sardinien*, Leiden, 1986.
- Jordan, D. R., „The Inscribed Gold Tablet from the Vigna Codini”: *AJA* 89 (1985) 162–167.
- Jordan, D. R., „Defixiones from a Well near the Southwest Corner of the Athenian Agora”: *Hesperia* 54 (1985) 205–255.
- Kotansky, R., „Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets”: Faraone, Ch. A. – Obbink, D. (szerk.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, New York – Oxford, 1991, 107–137.
- Kotansky, R., „Two Inscribed Jewish Aramaic Amulets from Syria”: *Israel Exploration Journal* 41 (1991) 267–281.
- Kotansky, R., *Greek Magical Amulets. The Inscribed Gold, Silver, Copper and Bronze Lamellae. Part I*, Published Texts of Known Provenance, Opladen, 1994.
- Kotansky, R., „An Early Christian Gold Lamella for Headache”: Mirecki, P. – Meyer, M. (szerk.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden, 2002, 37–46.
- Kovács, P., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*, Debrecen, 2001.
- Mastrocinque, A. (szerk.), *Atti dell' incontro di studio „Gemme gnostiche e cultura ellenistica”*, Bologna, 2002.
- Mastrocinque, A., *Sylloge Gemmarum Gnosticarum. Parte I.*, Róma, 2003.
- McCown, C. C., *The Testament of Solomon*, Lipcse, 1922.
- Michel, Simone, *Die Magischen Gemmen. Zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin, 2004.
- Möller, G., *Hieratische Paläographie II.*, Lipcse, 1909.
- Möller, G., *Hieratische Paläographie III.*, Lipcse, 1912.
- Nagy Árpád Miklós, „Gemmae magicae selectae”: Mastrocinque, A. (szerk.), *Atti dell' incontro di studio „Gemme gnostiche e cultura ellenistica”*, Bologna, 2002, 153–179.
- Németh Gy. – Canós I Villena, I., „OPWPIOYΘ in Vilabertran”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie* 130 (2000) 139–142.
- PGM = Preisendanz, K., *Papyri Graecae Magicae I–III.*, Lipcse, 1928–1941.
- Schmidt, C. (szerk.), *Koptisch-gnostische Schriften, I. Band. Die Pistis Sophia, die beiden Bücher des Jeu, unbekanntes altgnostisches Werk*, Lipcse, 1905. (3. Aufl. Von W. Till, Berlin, 1959.)
- Supplementum Magicum 1–2.*, edd. Daniel, R. W. – Maltomini, F., Opladen 1990–1992.
- Szilágyi J., „Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945–1948. évek folyamán”: *Budapest Régiségei* 15 (1950) 305–321.
- Till, W. = Schmidt, C. (szerk.), *Koptisch-gnostische Schriften, I. Band. Die Pistis Sophia, die beiden Bücher des Jeu, unbekanntes altgnostisches Werk*. 3. Aufl. Von W. Till, Berlin, 1959.
- Zazoff, P., *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen III. Braunschweig, Göttingen, Kassel, Wiesbaden*, 1970.